

В.И.Борисенко
Професор, доктор історичних наук.
Національний педагогічний університет
ім.М.Драгоманова

Наростання суперечностей між Україною та Московією 1654 р.

Рішення Переяславської ради 1654 р. знаменували початок нового етапу в історії Української козацької держави. Однією з його особливостей стала невизначеність державного статусу України в нових умовах. Підписуючи договір, кожна з сторін – Україна і Московія – вкладали в нього свій зміст: московська вважала його узаконеною формою залежності України, українська визнаючи зверхність Московії, сподівалась зберегти в нових умовах найширшу державну автономію, навіть на грані незалежності¹. На перших порах союзного існування двох держав розбіжності між ними найскоріше виявились у міжнародних відносинах.

Для української сторони вони регламентувались п'ятим пунктом Березневих статей 1654 р., який істотно відрізнявся від того варіанта, що був спочатку запропонований українським урядом. У ньому зазначалось: «Послов о добрых делах принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать в указе к царскому величеству вскоре ж, а без указа царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и польским королем без указа царского величества не ссылаться»². Цим самим можливості гетьманського уряду на відносини з урядами найважливіших на той час для України держав суттєво обмежувались, з чим, зрозуміло, Б.Хмельницький та його однодумці примиритись не могли. Звичайно, що, йдучи на поступки Москві в цьому питанні, гетьман на практиці не збирався виконувати цього пункту договору, оскільки він суперечив інтересам Української держави, добре розуміючи і передбачаючи неминучість суперечностей, а то й конфліктів між Україною та Московією. В цьому плані можна стверджувати, що Б.Хмельницький передбачав дотримання умов Переяславського договору тільки доти, поки вони відповідали життєвим інтересам України.

На перших порах вони були спільними і полягали у розгромі Речі Посполитої. Тільки після цього Україна могла затвердити свій статус незалежної держави і домогтись при цьому задоволення своїх максимальних етнополітичних цілей. Для Московії Річ Посполита продовжувала залишатись головним противником на Європейському континенті, що захопив цілу низку московських територій та взагалі загрожував самому її існуванню. Але вже в самій ідеї спільних дій України і Московії ховалась неминучість суперечностей між ними при розподілі відвойованих земель, що явно свідчило про несумісність стратегічних цілей зовнішньої політики двох союзників. Якщо московський уряд традиційно проводив агресивну зовнішню політику на заході під лозунгом збирання «давньокиївських» земель під скіпетром царя, то зрозуміло, що й українські території він розглядав під цим кутом зору. Але на заваді цим далекосяжним планам несподівано стала виникла Українська держава, керівництво якої також претендувало на «давньокиївську» спадщину і явно не збиралось поступатись своїми претензіями будь-кому. Одне з цих завдань і переслідувало укладення союзу з Московією 1654 р.

Давньокиївські державотворчі ідеї в діяльності Б.Хмельницького ще на перших етапах Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. відзначали дослідники В.А.Смолій і В.С.Степанков. Вони виявлялись у його намірах закріпити за собою монархічну спадкову владу, титулуванні себе «єдиновладцем і самодержцем руським», «володарем і князем Русинських провінцій» тощо³. Спадковість існування державницької ідеї в Україні з часів Київської Русі, хоч і в досить непевних згадках, відзначали й сучасні дослідники Т.Яковлева⁴ та Ю.Мицик.

Інтелектуальна еліта українського суспільства зберігала пам'ять безпосереднього етнічного розвитку «руського» народу ще з докиївських часів. Та й сам Б.Хмельницький відзначав його походження від давніх сарматів, під іменем яких виступали і праукраїнські племена. Залежно від спроможності український гетьман по-різному ставився до визначення кордонів Української держави на переговорах з урядами зарубіжних країн. Але стратегічно його метою залишалась ідея її територіальної єдності в межах Київської Русі. Зрозуміло, що свої ідеї він приховував від московського уряду під різними словесними варіаціями, але практична діяльність свідчила про протилежне – відродження

Давньоукраїнської державності в нових формах, проте в старих межах. Геополітичні плани українського і московського уряду були несумісними, що незабаром і стало очевидним не тільки для них, а й для зарубіжних правителів, які почали використовувати їх у власних інтересах.

Після Переяславської ради 1654 р. і підписання Березневих статей гетьманський уряд взяв чіткий курс на територіальне розширення Української держави. Його вже не задовольняють обмеження її рамками Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств, на що Польща змушена була піти на початку зими 1653 р. під Жванцем, і він спрямовував свої сили на відвоювання західноукраїнських і білоруських та частково російських земель.

Причому північні від України землі гетьманський уряд трактував як регіон стратегічного впливу Московської держави, що явно відповідало її традиційним задумам і планам. Саме вони й були одним з головних козирів Б.Хмельницького ще на заключному етапі підготовки об'єднання України з Московією. Ще в серпні 1653 р. гетьман зацікавив московський уряд можливістю швидкого розгрому військ Литовського князівства за його активним сприянням. При цьому він обіцяв, що після взяття ним України під свій захист негайно відправить до білоруського населення, яке перебувало під сильним впливом козацької держави, своїх посланців з закликком до повстання проти литовської шляхти. Тому, продовжував гетьман, на боці українсько-московських військ виступить щонайменше 200 тис. білоруських міщан⁵, які допоможуть швидко визволити Могилів, Оршу та інші важливі стратегічні центри для дальшого наступу в глибоко зайнятої ворогом території. Подібної політики у відносинах з Московією стосовно білоруських земель дотримувався гетьманський уряд і надалі. Зокрема, вже після отримання повідомлення про рішення Земського собору в Москві 1 жовтня 1653 р. про взяття «всього Війська Запорізького з городами і їх землями» «під високу царську руку» генеральний писар І.Виговський заявив царським посланцям у Чигирині, що й білоруське населення слідом за українським радо перейде у підданство до московського царя, позбавившись таким чином тих утисків і переслідувань, яких завдавала йому шляхта⁶.

Однією з головних домовленостей між Україною та Московією була допомога української армії воєнним діям московської армії у визволенні Смоленська та оволодінні білоруськими землями. Після

оголошення війни Речі Посполитій цар Олексій Михайлович наполягає на відправленні в Білорусію значного контингенту українських козаків, які б діяли спільно з московитськими полками. Реально оцінюючи політичну обстановку і розстановку соціальних сил на білоруських землях, московський уряд передбачав можливість залучення на свій бік частини місцевої шляхти і міщан. Причому, напевне, головну роль у цьому він покладав на українських козаків північних полків, які мали з білорусами давні зв'язки, бойове побратимство, а поспільство всіляко намагалось запровадити в себе порядки, які існували в сусідній Українській державі. Увірувавши в благодійність ідеї спільної боротьби східнослов'янських народів православного віросповідання з католицьким світом під своїм скіпетром, московський цар вважав, що вона буде не тільки ефективною, а й сприятиме посиленню його авторитету як у Білорусії, так і в Україні. На чолі українського козацького корпусу цар хотів бачити ніжинського полковника Івана Золотаренка та переяславського полковника Павла Тетерю, які зарекомендували себе надійними прихильниками українсько-московитського державного союзу⁷.

У розгортанні наступу проти військових сил Польщі і Литви московський цар діяв не як союзник українського гетьмана, а як його сюзерен, цим самим демонструючи підлеглість Української держави. Він тисне на Б.Хмельницького з вимогами про надіслання військових контингентів у Білорусію, а в першій половині травня 1654 р. надсилає йому до Чигирина вже наказ, як своєму підлеглому. Хоч і до цього український гетьман уже самостійно активно готував військові сили для виконання взятих на себе союзницьких зобов'язань. У складних весняних умовах швидко було сформовано 20-тисячний козацький корпус з козаків Ніжинського, Київського і Стародубського полків, а також добровольців. На його чолі гетьман поставив свого родича по жінці ніжинського полковника І.Золотаренка. 15 червня 1654 р. останній доповідав царю, що він з «войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных й пеших, с пушками й запасом пушечным» рушив на білоруські землі⁸.

Воєнна кампанія в Білорусії влітку – на початку осені 1654 р. розвивалась у неоднозначній обстановці. Вступ козацького корпусу І.Золотаренка на білоруські землі активізував визвольний рух білоруської шляхти, селян і міщан. Значна частина білоруських патріотів зі зброєю в руках виступила проти литовської та польської

шляхти, а також урядових військ. Передбачаючи такий перебіг подій, московський уряд дав дозвіл на формування з добровольців білоруського козацького полку шляхтича К.Поклонського, який мав підпорядковуватись російському командуванню. Такий полк було створено, і він разом зі стихійними загонами білорусів розгорнув активні воєнні дії проти противника, що сприяло успішному наступу українського козацького корпусу І.Золотаренка. Але вже перші місяці спільних воєнних дій у Білорусії показали як їхню ефективність, так і суперечність поглядів московського і чигиринського дворів на долю білоруських земель. Українські козацькі полки з важкими боями поступово просувались в глиб білоруських земель, громлячи на своєму шляху ворожі гарнізони й виганяючи місцеву шляхту з насиджених місць. У цих боях корпус І.Золотаренка зазнавав великих втрат. До осені 1654 р. він втратив близько 12 – 14 тис. козаків зі свого первісного складу, що могло серйозно позначитись на його дальшій боєздатності. Щоб не допустити цього, наказний гетьман І.Золотаренко почав звертатись за допомогою до місцевих добровольців, на що ті радо відгукнулись.

Почався їхній масовий відтік з полку К.Поклонського і приєднання до козацького українського корпусу. З цього приводу К.Поклонський повідомляв царю 17 вересня про те, що ніхто з ним уже не хоче бути, «а всі до нього (І.Золотаренка – Ред.) передалися»⁹. В цьому, на перший погляд, не було нічого дивного і небезпечного для московського уряду, якби не одна обставина.

Наказний гетьман у Білорусії І.Золотаренко активно реалізовував на практиці стратегічний план гетьманського уряду про приєднання визволених територій до Української держави. При цьому він зарекомендував себе талановитим державним діячем і вмілим адміністратором, зразу ж пояснивши населенню Білорусії всі переваги українського державного устрою перед іншими. Вони найбільше відповідали інтересам основної маси білоруського населення – селянству і міщанству, – які одночасно були найчисленнішими учасниками боротьби проти польсько-литовського панування. Найбільш привабливими для білоруських селян і міщан були лозунги ліквідації кріпацтва, особистої свободи і соціальної рівності, земельної власності й безпосередньої участі в роботі управлінської системи. Білоруська шляхта бажала, за прикладом української, зайняти головні управлінські посади, що відкривало перед нею широкі перспективи для особистого збагачення. Тому ці

категорії населення радо відгукнулись на заклик І.Золотаренка про складання присяги гетьману Української держави Б.Хмельницькому.

В міру визволення білоруської території наказний гетьман І.Золотаренко почав запроваджувати на ній звичний для України адміністративний устрій. Вона ділилась на полки і сотні, на адміністративні посади замість вигнаних колишніх чиновників обирались нові урядовці, земля переходила до рук безпосередніх виробників, а населення масово покозачувалось, відмовляючись коритись колишнім власникам, сплачувати податки і виконувати різноманітні повинності. Зрозуміло, що такі кардинальні перетворення вимагали багато часу, зусиль і клопоту, внаслідок чого просування українського козацького корпусу в глиб Білорусії помітно уповільнювалось.

Такі дії наказного гетьмана І.Золотаренка не влаштовували московський уряд, який вважав визволені території своїм набутком. Тому він всіляко намагався змусити І.Золотаренка прискорити рух козацького корпусу на з'єднання з московськими військами, які вели затяжну облогу Смоленська та низки білоруських міст. Але І.Золотаренко всіляко відмовляється від участі у воєнних діях московитських військ, демонструючи при цьому на словах свою відданість царю. Кілька разів цар наказував І.Золотаренку залишити під Гомелем невеликий загін, а основні сили форсованим маршем направити на допомогу князю Черкаському, війська якого вели виснажливі бої під Оршею. Після чергового нагадування царя 7 серпня наказний гетьман негайно відповідає царю про готовність виконати його наказ¹⁰. Але й після цього залишає свої війська під Гомелем аж до його взяття 13 серпня¹¹. Але після цього він відправляє під Оршу тільки тисячний козацький загін свого брата Василя Золотаренка, а сам з головними силами продовжує розширювати сферу впливу Української держави на південно-східних білоруських землях.

При підтримці білоруських повстанців козацький корпус І.Золотаренка після взяття Гомеля почав розвивати наступ у північному напрямку, намагаючись зайняти стратегічні для Української держави позиції у Верхньому Подніпров'ї. Опанування цим регіоном відкривало для України торгові шляхи у Південну Прибалтику, країни Скандинавії та Західної Європи, які могли компенсувати втрати від блокованих Польщею традиційних торгово-економічних артерій зі сходу на захід. Тому головний наступ

українських полків вівся по Подніпров'ю.

Залишивши для блокування Старого Бихова сильний загін, І.Золотаренко продовжував розвивати наступ по Подніпров'ю в напрямку Могилева. Близький до І.Золотаренка ніжинський протопіп Максим Филімонович звернувся до жителів Могилева з спеціальною відозвою, яка розкриває плани українського уряду стосовно білоруських земель та ставлення до них частини національної еліти. В ньому, зокрема, закликалось визнати владу Війська Запорізького, щоб «не дай бог не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права у вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом»¹². Така позиція М.Филімоновича не була чимось особливим в українському суспільстві, її поділяли й інші представники українського духовенства, а також шляхти, старшини, міщанства, що свідчить про певну єдність різних станів України у баченні шляхів реалізації геополітичних планів гетьманського уряду. Це було істотною запорукою їхньої дієвості та реальності.

Тим більше, що наказний гетьман І.Золотаренко, крім власних дій, намагався закріпити за Україною визволені білоруські землі й іншими методами. Зокрема, законодавчими актами московського уряду. Так, він звертається до царя з проханням про надання українській старшині маєтностей на визволеній козаками білоруській території. У листах до царя він обумовлює свої прохання активною участю окремих старшин у воєнних діях, тяжким матеріальним становищем і особливо наголошує на їхній відданості царю, що, на його думку, мало відігравати головну роль у позитивній реакції московського самодержця. Наказний гетьман вказує конкретні назви маєтностей, переважно невеликих за розміром, а для Б.Хмельницького просить місто Старий Бихів, розташоване на Дніпрі¹³. У випадку задоволення подібних вимог Україна затверджувала свою присутність на білоруських землях і разом з тим суттєво обмежувала просування Московської держави на захід понад Лівобережною Прип'ятщиною, яку гетьман Б.Хмельницький вважав сферою впливу України. В цьому випадку головне вістря удару московської армії мало спрямовуватися в традиційному для Москви напрямку – на прибалтійські землі для відвоювання торгових шляхів з європейськими країнами і одночасно ставило перепону територіальним претензіям Швеції у цьому регіоні. Такий розвиток подій, безумовно, влаштував і український уряд, тим більше, що

він дозволяв йому вирішувати проблему територіального розширення власної держави за рахунок відвойованих земель. За давнім воєнним звичаєм гетьманський уряд вважав зайняті землі воєнним трофеєм, законним своїм набутком.

У липні 1654 р. козацький корпус І.Золотаренка почав облогу Гомеля, досить потужної фортеці й одночасно важливого стратегічного центра на Подніпров'ї. Місто і його сільські околиці ще з 1648 р. перебували у сфері впливу українського керівництва. А місцеве населення виявляло проукраїнські настрої і було вороже налаштоване до польської та литовської шляхти. За всебічної підтримки місцевих селян і міщан І.Золотаренку вдалось ізолювати Гомель від навколишнього світу, не допустити прибуття до нього підкріплень, внаслідок чого становище захисників міста стало критичним. Після кількатижневої облоги козаки штурмом оволоділи Гомелем, закріпивши таким чином свою присутність на південно-західних білоруських землях.

Козаки мали помітні успіхи і в інших місцях. За активної підтримки місцевого населення вони протягом червня – серпня 1654 р. оволоділи й іншими важливими стратегічними центрами в білоруському Подніпров'ї – Новим Биховом, Пропойськом, Рєчицею, Чичерськом та іншими¹⁴. Козацькі частини зайняли Бихівський, Кричевський, частину Могилівського повітів і зупинились у них на зимівлю. Таким чином, відмова І.Золотаренка від участі у воєнних діях у складі московитської армії дала йому змогу за короткий час зайняти досить значну частину південно-західної Білорусії й фактично поставити її під контроль Української козацької держави. Зиму 1654 – 1655 рр. І.Золотаренко й використав для зміцнення української присутності в цьому регіоні, почавши активно заводити в ньому козацькі порядки, що викликало підтримку місцевого населення й одночасно велике несприйняття московського уряду.

Активне покозачення білоруських селян і міщан, відмова від сплати податків і виконання різноманітних повинностей становили серйозну загрозу існуванню стабільності на власне московських землях. Змучені підневільним становищем, кріпаки російських поміщиків у будь-який час за прикладом найближчих сусідів могли масово виступити проти своїх панів. Саме в цей час помітно посилились антипанські настрої серед населення найближчих російських повітів, відмови у сплаті податків, почастишали випадки втеч кріпаків від свої господарів на визволену козаками територію,

внаслідок чого російські поміщики почали більше скаржитись на це царю. Під їхнім тиском царський уряд мусив взяти відповідних заходів для припинення небажаних для поміщиків дій кріпаків, одним з яких було обмеження випадків втручання козацького керівництва в дії місцевого управління та запровадження козацьких порядків.

Дії козацького корпусу І.Золотаренка скували значні сили противника, що дало змогу московитським військам успішно діяти північніше від нього. Поки одні частини московитської армії були зайняті облогою і штурмом Смоленська, інші розгорнули наступ на білоруські землі. Протягом літніх місяців 1654 р. вони взяли Вітебськ, Мстиславль, Оршу, Полоцьк та інші міста, приводячи їхніх жителів до присяги московському царю. Наприкінці вересня після тримісячної облоги здався гарнізон Смоленська¹⁵. Незабаром і вся Смоленщина стала вільною від литовських гарнізонів. На зайнятій території московські урядовці запроваджували свої порядки, додаткові побори, що не викликало захоплення у місцевих селян, які й так страждали від шляхетського гніту.

До кінця 1654 р. московські ратники й українські козаки взяли на території Смоленщини і Білорусії 33 міста, багато містечок і сіл. Польсько-шляхетські та литовські війська зазнали відчутних поразок і змушені були відійти на захід. Успішні дії московитських частин і українських козаків у Білорусії відволікали військові сили Речі Посполитої від України. Але в ході їх наростали і суперечності між Україною та Московією за білоруську спадщину, що не могло відповідно не позначитись на їхніх відносинах. Ці суперечності загрожували з часом перерости у відкритий конфлікт між державами, кожна з яких претендувала на давньокиївську спадщину.

Ставали помітними невідповідності у внутрішньому ладі України й Московії, які викликали спочатку напруженість, а потім і конфронтацію між їхніми урядами. Одним з них стало питання про козацький реєстр, болюче як для України, так і для Московії. Згідно з Березневими статтями 1654 р. козацький реєстр встановлювався у 60 тис., на яких царський уряд зобов'язувався виділяти відповідну платню. Але гетьманський уряд не наважувався на складання такого реєстру, оскільки кількість людей, що вважала себе козаками, була значно більшою. А гетьман і його оточення добре розуміли неможливість чи виписки зі старого реєстру, чи не внесення до нього людей, які воювали проти Польщі, були добре озброєні і, чи не найголовніше, пізнали смак козацької вільності і не збирались

поступатись завойованими правами та привілеями. За приблизними даними старшини влітку 1654 р. вважали себе козаками щонайменше 100 тис. чоловіків, здатних не тільки розправитись з усіма претендентами на їхні права, а й повалити гетьманський уряд. Це дуже добре розуміла старшина і сам Б.Хмельницький, що вони й продемонстрували у розмові з царським посланцем Протасовим який прибув у цей час до Чигирина влітку 1654 р.

Він мав вирішити питання про отримання постатейного списку реєстрових козаків для виплати їм царської платні. У відповідь старшина 26 липня йому повідомила: «Гетьман де с ними о том на всякие меры размышлял, как бы Войско Запорожское розобрати и написати роспись, кому быти в списковых казаках, и прирадили гетьман и полковники так, что такой росписи учинити ныне на шестьдесят тысяч никакими обычаями не уметь, потому: ныне де, государь, они казаки собирались против твоего государева неприятеля болшим сбором, кто был и не казак, и тот ныне казак, а все де они ставяця в ровеньстве казаками; а которые де были у них наперед сего казаки лестровые, как писаны были под Сборажем, и те де люди многие побиты и померли, а после, де того они Войску Запорожскому лестра не дали и не переписывали»¹⁶. Гетьманські урядовці переконали посланця у неможливості складання реєстру за тих умов, і він відписав царю: «Ныне де их в сборе со сто тысяч и болши, й того де, государь, ныне учинить им роспись штидесять тысячам й писати росписи вибором никак не уметь, потому; у них де, государь, в войске будет рознь й смута большая; которые не будут написаны в лестру, и те де все пойдут по домам своим и служить не похотят»¹⁷.

Під час зустрічі розглядався і варіант розподілу платні самими полковниками серед полкових козаків, запропонований генеральним суддею Самійлом Зарудним. Але такий варіант викликав різке неприйняття і навіть обурення полковників, які передбачали всі негативні наслідки такого вирішення проблеми. Зокрема, миргородський полковник Г.Лісницький, як писав посланець царю, «на судью Самойла зашумел с великою досадою: то де вы ходите того, чтоб нас полковников казахи побили? Ведаешь де, какие у нас люди самовольные? Кому де... жалованья не достанет, й они де чают, что мы полковники тем завладели сами»¹⁸. Враховуючи ці обставини, царський посланець пропонував скласти козацький реєстр після зникнення ворожої загрози і повернення козаків до своїх

домівок. Пізніше проблему складання козацького реєстру і виплати йому платні царський уряд неодноразово використовувати для тиску на Б.Хмельницького та його наступника І.Виговського.

Однією з причин напруженості між Україною і Московією залишалось використання останньою Слобожанщини для притулку опозиціонерів уряду Б.Хмельницького. Ще до 1654 р. досить значна частина українців переселялась з правобережних і лівобережних земель на Слобожанщину, знаходячи там надійний притулок і можливість для спокійнішого господарювання. Серед них були, звичайно, й люди, що не поділяли курсу Б.Хмельницького чи просто уникали необхідності брати участь у воєнних діях на боці революційних мас. Український гетьман звертався до царя з клопотанням не приймати таких втікачів і переселенців у своїй державі, а відправляти їх у Гетьманщину. Але на такі клопотання гетьмана московський уряд не звертав уваги, послідовно проводячи політику заохочення переселенського руху на слобідські землі, оскільки переселенці прикривали південні рубежі Московії й не давали можливості татарам прориватись у центральні регіони країни. Їм царський уряд надавав цілу низку привілеїв у соціальному статусі, політичних і економічних правах.

Влітку 1654 р. в Путивлі, Сєвську і Комарицькій волості з'явилися син Івана Сулими, керівника козацького повстання 1635 р., Василь Сулименко зі своїм писарем, а також син полковника Івана Сулими Вороненка Степан, які висловили бажання взяти самостійну участь у воєнних діях на боці царських військ. Причому вони заявили місцевому воєводі, що надумали це зробити без відома Б.Хмельницького¹⁹. Ці особи репрезентували ту частину українського козацтва, яку не задовольняла політика Б.Хмельницького і яка хотіла використати московського царя для забезпечення власних інтересів. В.Сулименко від імені своїх однодумців просив у царя дозволу на «прибавь себе из гулящих людей Черкас в вольные. А как приберем, и нам бы с теми охочими людьми идти к государю в полк под Смоленск»²⁰. Сулименко розраховував створити з охотників полк у 2 тис. козаків, що, зважаючи на масу українських переселенців у цьому регіоні, було цілком реальним. При цьому він виявив досить значну обізнаність з політичною обстановкою в Білорусії, знав про облогу Смоленська московитськими військами і перебування там царської ставки, що може говорити тільки про серйозну і давню підготовку до задуманої

акції.

Путивльський воєвода М.Зюзін прийняв В.Сулименка з товаришами у себе, але вирішити їхню пропозицію сам не наважився і тому звернувся з відповідним поданням до царя. На це подання цар наклав таку резолюцію: «...челом, чтоб им позволить прибрать вольных людей, а вольных окроме беглых холопей не живет..., а впред будет такие же... учнут... приходит и вы б им в таких делах велели отказывать й отсылали их...»²¹. Тобто, цар не визнав існування на Слобожанщині та в інших прикордонних з Україною районах Московії наявність значної кількості вільних переселенців з України, а висловив побоювання, щоб до українських ініціаторів акції не пристали втікачі від московитських панів. Це була головна причина його відмови взяти на службу українських добровольців, які мали намір діяти поза волею Б.Хмельницького.

Український гетьман був добре поінформований про спроби окремих його опозиціонерів діяти на шкоду інтересам держави, передбачав усі негативні наслідки цього і намагався всіляко їх відвернути. 5/15 вересня 1654 р. він надіслав листа путивльському воєводі, де в черговий раз запевняв того у своїй вірності московському самодержцю і в тому, що в Україні «много есть своевольников и убойцов, что zde злое зделав что, или кого убив, в землю его царского величества бежат, как и ныне в Гадычом й Веприку и в иных городех некоторые мятежники, учиня смятение и многое зло зделав, в землю его царского величества ходитъ начали»²². Після викладу своїх аргументів Б.Хмельницький просив царя надіслати наказ «во все порубежные города и деревни воєводам и к прикащикам ... чтоб тех мятежников и убойцов, которые б к вам без листов наших шли, имав вешали й стинали й в неволю имали, а имения их на его царское величество отбирали. Также много тех своевольников на Тор без ведома нашего идут и там собираютца, тогда и туды изволь послати и тех своевольников разорити»²³.

Відсутність позитивної реакції московського царя явно не задовольнила українського гетьмана, який бачив усю небезпеку концентрації опозиційних до нього сил на порубіжжі з Московією. Тому 28 вересня (ст. ст.) 1654 р. він доручив своєму послу А.Ждановичу передати царю прохання такого змісту: «А что некоторые казаки не будучи заслуженными, но как впрямь своевольники, побунтував й много своровав, в слободы царского

величества за рубеж уходят, тогда молити его царского величества, чтобы грамоты свои разослал боярам на границах, будучим, чтоб таковых своевольников не принимали й назад виганяли, те бо своевольники много людей бунтуют»²⁴. Змальована Б.Хмельницьким політична ситуація на Слобожанщині відповідала дійсності, і одночасно пасивність у цьому питанні урядових кіл Москви переконує в тому, що останні збирали в цьому регіоні опозиційні українському гетьману сили, плануючи використати їх при можливій боротьбі з ним. Пізніше так і станеться.

Разом з тим і царський уряд виявляв незадоволення політикою українського гетьмана стосовно втікачів від московитських поміщиків, яке мало давню передісторію. Вже 1648 р. в Україні, як і в козацьких районах Московії – на Дону й Яїку, утвердився звичай не видавати царським властям колишніх кріпаків. Це було важливим завоюванням простих людей України, з яким змушена була рахуватись і гетьманська адміністрація, для якої притік втікачів становив важливе джерело поповнення людських ресурсів, необхідних як для ведення війни, так і поповнення податкового фонду.

У розмові з московським посланцем А.Сухановим 1650 р. Б.Хмельницький говорив: «Того у него не повелось, да й у вас... на Дону тот же чин – никаких беглых людей не выдают»²⁵. Царський уряд поступово посилював тиск на козацьку старшину, вимагаючи відміни цього звичаєвого права, що не відповідало інтересам московитських поміщиків. У окремих випадках йому вдавалось домогтись видання біглих кріпаків, переборовши таким чином сильний опір рядового козацтва, міщанства й селянства. Та й козацька старшина йшла на це не дуже охоче, оскільки втікачі становили зручний об'єкт для підпорядкування їх своїй владі й одержання додаткових прибутків.

Після об'єднання України з Московією царизм усіляко намагався зупинити втечі кріпаків на українські землі. Зокрема, воєводам, що прибули до Києва після Переяславської ради, було наказано уважно стежити за тим, щоб козацька адміністрація не дозволяла місцевому населенню приймати в себе втікачів з Московії. Правда, враховуючи обставини, правлячі кола Московії змушені були піти в цьому питанні на певні поступки, дозволивши не віддавати «чолобитникам» тих втікачів, які прибули в українські міста

до Переяславської ради 1654 р.

Питання про видання з України втікачів з Московії царський уряд намагався вирішити і при виробленні умов про їхній союз. Під час переговорів у Москві в березні 1654 р. царський уряд наполягав на прийнятті старшиною зобов'язань видавати московитським поміщикам втікачів від них. У заключному варіанті цю вимогу було сформульовано таким чином: «...Боярських людей і селян, які від поміщиків і вотчинників почнуть бігати в черкаські (українські. – Ред.) міста, велів віддавати назад тим людям, від кого хто втече»²⁶.

Звертає на себе увагу безапеляційність формулювань, їхній наказовий характер для української сторони, що може свідчити про розуміння московським урядом об'єднання України з Московією як одну з форм підпорядкування. Це положення і стало визначальним у стосунках царського уряду зі старшинською адміністрацією відносно московитських втікачів. Причому царський уряд пильно стежив за тим, щоб це положення виконувалось гетьманською адміністрацією.

Примітки

¹ Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 209.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. 3. – С. 562.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1997. – С. 53.

⁴ Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. – К., 1998. – С. 135.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 469 – 498.

⁶ Там само. – Т. 10. – С. 132.

⁷ Там само. – Т. 10. – С. 506.

⁸ Там само. – Спб., 1889. – Т. 14. – С. 127 – 128, 468 – 470.

⁹ Там само. – Т. 14. – С. 380.

¹⁰ Там само. – Т. 14. – С. 139.

¹¹ Там само. – С. 143.

¹² Там само. – С. 151.

¹³ Горобець В.М. Білорусь козацька. – К., 1998. – С.24.

¹⁴ Дворцовые разряды. – Спб., 1852. – Т. 3. – С. 445; Акты ЮЗР. – Т. 14. – С. 137, 143 – 146.

¹⁵ Дворцовые разряды. – Т. 3. – С. 449.

¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 694.

¹⁷ Там само. – С. 695.

¹⁸ Там само. – С. 696.

¹⁹ *Грушевський М.* Сулиминне військо в 1654 р. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук: Кн. 24. – К., 1929. – С. 106.

²⁰ Там само. – С. 105.

²¹ Там само.

²² Документи Богдана Хмельницького. – М., 1954. – С. 380.

²³ Там само. – С. 381 – 382.

²⁴ Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С. 153.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 185.

²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 512.